

Szávai Ferenc*

**KÜZDELEM AZ EGYSÉGES KÖZÉP-EURÓPAI
GAZDASÁGÉRT
HANTOS ELEMÉR 1881-1942**

*STRUGGLE FOR UNITY OF ECONOMY OF CENTRAL-EUROPE
ELEMÉR HANTOS 1881-1942*

ABSTRACT

Economic unity and modernization have ended with the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy. New nation states, independent economies have emerged in its place. The peace treaties allowed economic and commercial cooperation between successor states, and several Central European conceptions have been conceived, but without any real significant collaboration.

One of them was the Little-Central European conception of Elemér Hantos about the economic reorganization of Central Europe. Elemér Hantos was the precursor of the idea of peaceful coexistence and ways to achieve it, not just in Central Europe but in whole of Europe: emphasizing what unites us and not what separates us.

Bevezetés

Az Osztrák-Magyar Monarchia megszűntével elkezdődött Közép-Európában a gazdasági dezintegráció folyamata.¹ Az összefogás helyett az új nemzetgazdaságok autarchiás politikája volt a jellemző tendencia a térségben. Egyben ez konfliktusokat is eredményezett, kezelésük elhúzódott.² A közép-európai országok nem használták ki az összefogásban rejlő előnyöket, pedig a békeszerződések tartalmazták ennek lehetőségét.³

A magyar gazdaság feltételrendszere megváltozott a trianoni békeszerződés után,⁴ de jelentősen megváltozott a világ gazdasági helyzet és környezet is. A terület- és vagyonszűkülés, a népességváltozás drasztikus mérete teljesen új és ropant kedvezőtlen feltételeket teremtett a nemzetgazdaság számára, olyanokat, amelyek következményei még máig meghatározóak. A problémát az jelentette, hogy a magas népsűrűségével Magyarország elérte a fejlett ipari országokét, s az iparilag viszonylag fejletlen agrárországnak kellett akkora népességet eltartania, amely még legfejlettebb ipari országokét is meghaladta.⁵

A közös vámterület tulajdonképpen a belső piac szerepét látta el az osztrák és cseh ipar (gyors városi fejlődés és városi lakosság felduzzadása). A bomlás után

* Prof. Dr. Szávai Ferenc, az MTA doktora, rektor Kaposvári Egyetem

Ausztria és Csehország Magyarország számára vámkülfölddé változott. Ez egyben azt jelentette, hogy a magyar kivitel a világpiaci árak játékszerévé vált.

Jelentősen megváltozott a mezőgazdaság belső piaca, szerkezete és exportlehetőségei. Iparosodottabb terület volt a megcsonkított Magyarország, de az alapvető ipari nyersanyagok lelőhelyei kívül estek az új országhatárokon. A mezőgazdaságnak tehát nem csak az ország élelmiszerszükségletét kellett fedeznie, hanem az ipari termelés fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges nyersanyagok, félkész áruk, gépek és más iparcikkek importját is.

A háború után megrekedtek azok a termelési és értékesítési kapcsolatok, melyek évszázadok alatt jöttek létre. Magyarország elvesztette exportlehetőségeit. Növekedtek a sűrűlódási felületek Európában. A vámhatárok hossza 6-7 ezer kilométerre megnyúlt, a korábbi 13 pénzrendszer helyett 27 önálló pénzrendszer lépett, egyedül az Osztrák-Magyar Monarchia helyén 7 önálló vámterület keletkezett. A közép-európai országok ugyanakkor 1919 és 1924 között az elzárkózás sajátos eszközeit alkalmazták. A háborús rendszabályokból fennmaradt legkézenfekvőbb lehetőséget a behozatali és kiviteli tilalmak széles körű alkalmazása kínálta. Magyarországon a háború végére a pénzromlás 60%-ot tett ki.

Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai közül egyedül Csehszlovákia tudta elkerülni a súlyos és elhúzódó inflációt. A térség leghosszabban elhúzódó pénzügyi válsága Lengyelországban játszódott le.⁶

A fenti problémák miatt és a háború okozta kimerülés után a legnagyobb feladat az infláció megfékezése, az államháztartási egyensúly megteremtésének fontos eszköze volt az önálló gazdaságpolitika megformálása.

1. A kelet-közép-európai nemzetállami rendszer működésképtelenségének okai

Ha a kelet-közép-európai nemzetállami rendszer működésképtelenségének okait keressük, akkor az alábbi okokat tudjuk lehatárolni:

- 1). A történeti okok: azaz a Monarchia belső átalakulási tendenciáit elakasztó mulasztások és osztrák, magyar részről folyamatosan működtetett centralizáló szándékok, asszimilációs elképzelések. A nemzeti és regionális különbségek elismerésének, kibontakoztatásának akadályozása ezekből a negatív állampolitikai reflexekből következett.
- 2). A külső okok: a világháború után békefolyamat nagyhatalmi forgatókönyvei, az utódállamok katonai politikája, illetve a területi igényekben, határkijelölésekben jelentkező mértéktelenség.
- 3). A negatív tendenciák: a kisállamok közötti együttműködés belső ellentmondásai, a kelet-közép-európai nemzetállami rendszer immanens ambivalenciái, az együttműködés elmélyítése helyett a formális diplomáciai megoldások álmegoldásai. Az elválasztó jellegű határok folyamatos megerősítése, a nagyhatalmak által egyébiránt rendre kihasznált kölcsönös konfliktusok életben tartása.⁷

A kelet-közép-európai versailles-i békerendszer államait etnikai szempontból négy csoportba lehet besorolni:

- 1). Súlyos területi és etnikai veszteségeket elszenvedett vesztes államok: Osztrák Köztársaság, Magyar Királyság, míg a Balkánon ebbe a csoportba tartozott a Bolgár Királyság. Ezeket az államokat a nemzeti reintegrációra, a területi revízióra, az államon belül pedig az asszimiláció folytatására való törekvés jellemezte.
- 2). Újraegyesített, illetve kibővített nemzetállamok: Lengyel Köztársaság, Román Királyság. Ezek jellemzői: a területek, tartományok unifikációja, erős centralizáció, kisebbségek háttérbe szorítása, megosztása, asszimilációja, a nemzetállami jelleg felerősödése.
- 3). Pszeudoföderációk formájában egyesített többnemzetiségű államok: Csehszlovák Köztársaság,⁸ Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.⁹ A két országot a demokrácia eltérő mértéke ellenére egyformán erős centralizmus jellemezte, amelyre a kisebbségi nemzetek autonomista szeparatista törekvések formájában válaszoltak. Mindkét állam az első periódusban etnikai sokszínűségét külpolitikai fenyegetettségként élte meg, s ezzel szemben a csehszlovák és jugoszláv politikai nemzet gondolatát állameszme szintjére emelték.
- 4). Balti nemzetállamok: Lett Köztársaság, Litván Köztársaság, Észt Köztársaság. A három balti államot a belső konszolidáció igénye, kisebbségi kérdés rendezése, a szovjet-orsz, lengyel, német szomszédságból adódó veszélyeztetettség érzése jellemezte.

Gyakorlatilag a föderatív megoldások csődjéről beszélhetünk. Joggal merül fel a kérdés, lehetett-e volna valós alternatívája a régió 20. századi nemzetállami fejlődésének? A válaszhoz meg kell vizsgálnunk Masaryk és Jászi elképzeléseit.

Masaryk és Jászi egymástól eltérő megközelítései a kelet-közép-európai nemzetek egymáshoz való viszonyának rendezésére 1918 után alapvetően három kérdésben különböztek egymástól: Egyrészt a nemzetek egyenjogúsítását Jászi Oszkár miniszterként, megoldhatónak tartotta a soknemzetiségű Monarchián belüli belső elhatárolódással, föderatív típusú átalakítással. Masaryk számára a szuverén nemzetállamok megteremtése megkerülhetetlen feltétele volt ugyanennek a folyamatnak.

Másrészt Jászi az első világháborút követően lehetségesnek tartotta a nemzetek megegyezését, Masaryk elképzelhetetlennek, veszélyesnek, a csehek szempontjából károsnak.

Harmadrészt Jászi a régió már létező nemzetállami számára a Monarchia föderalizálását minden tekintetben előnyösnek, saját nemzetállamiságuk megduplázásával járó folyamatnak tartotta volna. Masaryk szerint 1918-ban a nemzetállami átrendeződésnek semmilyen más reális alternatívája nem létezett.

Szarka László szerint a versailles-i békerendszernek Közép-Európában 1920-ban és a két világháború közötti időszakban öt alapvető ok miatt nem lehetett, nem alakulhatott ki egyenértékű alternatívája: Egyrészt a régió nemzeti politikai

elitjei számára az ideális nemzetállami keretek jelentették a vágyképet, az optimális megoldást, s ehhez képest bármilyen más államjogi megoldás háttérbe szorult.

Másrészt a két világháború között a győztes és vesztes államok szembenállása, a második világháborút követően a vasfüggöny kialakulása, majd pedig a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájának játékszabályai eleve megakadályozták a nemzetek közötti érdekegyeztetés ilyen irányvételét.

Harmadrészt a nemzetállami határok átjárhatatlansága, vagy legalábbis korlátozott átteresztőképessége hetven éven keresztül fenntartotta a határok demarkációs, katonai jellegét, megakadályozva így a közvetlenül érintkező régiók kapcsolattartását.

Negyedrész a régió államainak etnikai szerkezete, az etnikai érdekeket keresztező államhatárok mindvégig erős konfliktuspotenciálja minden változás ellenére folyamatosan a föderalista típusú megoldásokban érdekelt és ellenérdekelt országokra osztotta a régió államait.

Ötödrész a régió ellenzéki mozgalmaiban az összefogás, a regionális együttműködés eszméje éppúgy alárendelődött a régió nagyhatalmi meghatározottságából adódó törvényszerűségeknek, mint a gazdasági közeledés, együttműködés célszerűségét hirdető törekvések: az európai integrációs folyamat előkészítő szakaszában ezért maradtak jórészt felhőjátékok szintjén a regionális együttműködés eszméi és céljai. Rivalizálás volt egymás között, a kisállami rendszer első történeti csődjének lehet mindezt nevezni.¹⁰

2. Hantos Elemér pályájának mérföldkövei

Hantos Elemér az előző fejezetben bemutatott együttműködés-ellenes erőkkel szemben szorgalmazta a térség népeinek gazdasági és kulturális összefogását. Pályája sokszínű, ebből néhány fontos mérföldkövet idézünk fel.

Hantos (Hecht) Elemér 1906–1908 között Budapesten egy ügyvédi iroda munkatársa, azt követően egyéni ügyvéd. 1908–1909 között a Pénzintézetek Országos Szövetségének ügyvezető főtitkára, a Pénzintézetek Országos Egyesülete, a Pénzintézetek Országos Nyugdíj Egyesülete és a Pénzintézetek Országos Biztosító Intézetének alapító ügyvezető alelnöke Lukács Lászlóval, Széll Kálmánal. Szerkeszti a Pénzintézeti Szemlét 1904–1909 és 1910–1917 között, majd a Pénzügyi Szemlét 1910–1920 között. A budapesti tudományegyetem magántanára 1917–1929 között, a pénzügytan ny. rk. tanára (1929–1942). A Nemzeti Munkapárt programjával országgyűlési képviselő 1910–1918 között Dobra képviselőletében; egyúttal a Kereskedelemügyi Minisztérium politikai államtitkára (1917) és a Postatakarékpénztár elnöke (1918).

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után a közép-európai államok együttműködését célzó mozgalom egyik fő képviselője, a bécsi Mitteleuropäischer Wirtschaftstag és a genfi Centre d'Études de l'Europe Centrale, a bécsi, a brünni és a budapesti Közép-európai Intézetek megalapítója. 1924-től a Nemzetek Szövetsége gazdasági szakértője.¹¹

3. Közép-Európa tervek és műhelyek

A két világháború között sokszínűek a Közép-Európát érintő tervek,¹² jelen fejezetben a gazdasági jellegűek közül mutatjuk be a fontosabbakat.

3.1. Közép-Európa tervek első csoportja

a) A Masaryk-Beneš terv¹³

A közép-európai kérdésnek a megoldása Prága szerint összefüggést mutatott a közép-európai térség új rendszerével. Ez egyben a cseh elképzelés szerint formálható lehet rövidtávú és változtatható kétoldalú cseh, osztrák, magyar és román szerződésekkel, amelyek lehetőségére immár a békeszerződés szövege is utalt, különösen kereskedelmi vonatkozásban. Csehszlovákia ezzel a tervvel színteret kívánt nyerni gazdasági expanziója számára, és egyidejűleg bástyát jelentett volna a német Mitteleuropa és a szovjet agitációval szemben.

b) A Portorose-i konferencia

Az utódállamok eredetileg csehszlovák államterületen, végül majd olasz fürdőhelyen Portorose-ban (ma Portorož – Szlovénia) rendezték 1921 novemberében tanácskozásukat, gazdasági konferenciájukat. A konferenciából kizárták Magyarországot, igyekeztek lassítani Magyarország népszövetségi felvételét. A kezdeményezést Itália és az USA is támogatta. Ekkor lépett fel első ízben a kisantant, mint egységes tömb.¹⁴

c) Der mitteleuropäische Wirtschaftstag, mint műhely

A dunai térség hiányzó gazdasági összefogásának gondolatával alakult meg 1925-ben Bécsben a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag. Ez az a szervezet, ami leginkább kapcsolódott Hantos Elemér munkásságához. Mivel a közép-európai térségbe beletartozott Németország is, maga a Közép-Európa fogalom helyett használta Hantos Elemér a „kisközépeurópai” gazdasági terület fogalmát. Ezt Németország kényszerű kimaradása, illetve Németország kiiktatása miatt is használta.¹⁵ Ugyanakkor a szakirodalomban elterjedt a Köztes-Európa, köztes régió elnevezés is, ami földrajzi értelemben a Német- és Oroszország között, a Baltikumtól a Balkánig nyúló térséget jelölte.¹⁶ Makay Miklós újraértelmezte a Közép-Európa fogalmat, alrégiókra osztotta, illetve a köztes régiót Kelet-Közép-Európának nevezte el. A szubregionális államszövetség részét képezte volna egy megvalósuló közép-európai, illetve kontinentális „Egyesült Államoknak”.¹⁷

A közép-kelet-európai államok gazdasági együttműködésének elősegítése érdekében Julius Meinl kezdeményezett nemzetközi tárgyalásokat. 1925. szeptember 8-9-én került sor a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag megszervezésére, az új szervezet megalakítására, melynek legfőbb célkitűzése volt a közép-európai államok közötti kereskedelmi kapcsolatok liberalizálása. A tanácskozáson Ausztriából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról, Jugoszláviából, Olaszországból, Svájcban, Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából és Németországból érkezett személyiségek voltak. Közép-Európa rossz gazdasági helyzeté-

nek főbb okát a kis nemzetállamok izoláltságában jelölték meg. Munkabizottságot hoztak létre, amely 1926 tavaszán kezdte meg a közép-európai közlekedési konferencia megszervezését.

A munkabizottság második konferenciáját 1926. október 5 és 10-e között Bécsben tartotta, elnöke Richard Reisch az Osztrák Nemzeti Bank elnöke lett, tagja volt még többek között Julius Meinl Ausztriából és Magyarországról Hantos Elemér. Ezen egyértelműen kitűnt a szervezet célja, nevezetesen a közép-európai népek gazdasági megegyezését és közeledését célozta, nem foglalkozott nemzetközi és belpolitikai kérdésekkel. A közép-európai gazdasági egyesülésen keresztül kívánta az összeurópai megbékélést elősegíteni.

A szervezet magyar híveinek egy csoportja Hantos Elemér vezetésével Németország kizárására épülő „kis-közép-európai” elképzelést szorgalmazott, amit támogattak a cseh és jugoszláv képviselők is. Ezzel egy osztrák és német érdekekkel szembenálló csoportosulás szerveződött a mozgalmon belül. A bécsi titkárság élén történt személycserék 1926 nyarán, illetve a szervezet 1926. december 6-án megalakult német csoportjának vezetésében a német Mitteleuropa törekvések erősödtek meg. A bécsi központ rendezvényein újra és újra összeütköztek a Hantos-féle koncepció és a német orientáció hívei. 1918. május 3 és 5-e között egy kizárólag a Duna-kérdéssel foglalkozó konferenciát szerveztek a mozgalom égisze alatt, itt igyekeztek kirekeszteni a német küldötteket a megbeszélésekről. 1929. május 11 és 13-a között Budapesten üléselő, cseh támogatással szervezett közép-európai víziút-konferenciára a német és osztrák képviselőket nem is hívták meg hivatalosan. A központ és Hantos között elmérgesedett viszony miatt Hantos 1929 tavaszán kilépett a munkabizottságból.¹⁸

A szervezet budapesti Közép-európai Intézetének megszervezője és igazgatója volt Gratz Gusztáv, aki a monarchia „utódállamainak” összefogását sürgette a 30-as években az erősödő német gazdasági és politikai expanzióval szemben. A kilenc pontból álló elképzelésének fontos, második célja a közép-európai népek gazdasági összefogása volt.¹⁹

Tovább rontotta a helyzetet, hogy Richard Reisch leköszönése további aktívabb kezdeményező politikára ösztönözte a német csoportot.²⁰

Hantos alapvetően a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan állapot felszámolásából indult ki. Elsődlegesen a gazdasági integrációt tekintette legfőbb célnak, a regionális térgazdaság gazdasági feltételeinek érvényesülése mellett. Ez egyben a régió gazdasági újjászervezését is jelentette volna. Hantos minimális törekvése volt Magyarország és Ausztria gazdasági összefogása, maximális programja az utódállamok preferencia- vagy vám és gazdasági szövetségére irányult, amely Lengyelország számára is nyitott volt.

Hantos 1931-1932 fordulóján újabb tervet dolgozott ki, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Magyarországot és Jugoszláviát tömörítette volna, ebből kimaradt Románia és Németország. Hantos bírálatot kapott osztrák és német részről is,

miszerint Németország nélkül szeretné újjáépíteni Közép-Európát. Mások sokkal tágabban értelmezték a térség földrajzi határait.

Hantos 1933 elején is csak gazdasági lépések segítségével tartotta lehetségesnek a közép-európai probléma megoldását. 1935-ben még úgy vélte nem érkezett el az ideje egy svájci mintára kialakított közép-európai államszövetség tervének a felállítására. Természetesen már az is komoly eredményt jelentett volna, ha a gazdasági kapcsolatok racionális rendjét sikerült volna megteremteni.²¹

A német Közép-Európa elképzelés gazdasági és politikai síkon jelentkezett, egy olyan egyesülést értettek alatta, ami magába foglalja Németországot és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásakor keletkezett államokat, a maradék Balkánt, de Lengyelországot és a Baltikumot is.²² A német „baráti gazdasági penetrációnak” fontos jegye volt a közép- és délkelet-európai államok és a Német Birodalom közötti külpolitikai kapcsolatok erősödése, a német tőke és ipari vállalatok növekvő részesedése.

A Közép-Délkelet-Európa irányába aktivizálódó német gazdasági csoportok a 30-as évek elejétől a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag szervezetében találták meg a törekvéseiket hatékonyan szolgáló eszközt. A szervezetben egyre határozottabban érvényesült a német vezető szerep, a térség igazítása a német gazdasági igényekhez. Ez egyben azt is jelentette, hogy a térség gazdasági újjárendezésére a Németország által kialakított gazdasági rendben kerülhetett sor, ami egyben nem újjászervezést jelentett, hanem a közép-kelet európai államok függőségét Németországtól.²³

Erről már egyértelműen tanúskodik a szervezet német csoportjának 1936. december 7-i közgyűléséről készített feljegyzés, miszerint törekedtek egy közép-európai gazdasági térség létrehozására, abban növelni akarták a térségben a német befolyást, illetve a német tőkének a részvételét az ottani ásványkincsek kiaknázásában.²⁴

Németországnak a kontinensen kell gyarmatokat szerezni. Gazdasági versenyképesség. List szeme előtt egy olyan közép- és kelet-európai gazdasági-politikai létrehozása lebegett, amelynek délkeleti határai egészen Perzsiáig nyúltak vissza. „Nekünk is megvan a magunk Vadnyugata, éppúgy, mint az amerikaiaknak – írta – A Duna alsó folyása menti országok, a Fekete-tenger és Törökország és az egész délkelet, amely Magyarországon túl található, a mi háttérünk.” A Drang nach Südosten mellett List a nyugati terjeszkedést is kívánatosnak tartotta.

3.2. A franciák „Dunai föderáció” koncepciója

A „Dunai föderáció,” koncepcióját Franciaország dolgozta ki. A koncepció az egykori Habsburg Birodalom utódállamaira vonatkozott. Franciaország gazdaságilag és politikailag elsősorban a kisantant szövetséget támogatta, amely országok: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia abban voltak érdekeltek, hogy a versaillesi békerendszert fenntartsák. Franciaország ezeket az országokat kívánta gazdaságilag erősíteni a növekvő német befolyás érvényesülésével szemben. Ebben a folyamatban különös hangsúlyt fektettek a térség gazdasági stabilitására, ebben a legfontosabb eszköz volt Csehszlovákia támogatása. Elsődlegesen Ausztria és

Csehszlovákia közeledését kívánták elérni, majd Jugoszláviáét, de ugyanakkor a közép-európai többi országét (Magyarország és Románia) is. Ezt elsősorban kölcsönös vámkedvezmények és pénzügyi egység útján vélték megvalósíthatónak.

1932. február 29-én André Tardieu francia miniszterelnök javasolta az egykori dunai monarchia központi magjának Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország egy közép-európai terv keretében történő gazdasági összefogását, amely később Jugoszláviával és Romániával egészült volna ki.²⁵

3.3. Új csehszlovák kezdeményezés: A Hodža-terv

Az un. Hodža-tervet²⁶ 1935-1936-ben kezdeményezte Milan Hodža, aki legfőbb szószólója volt Beneš elnök azon elképzelésének, ami a Prága-Bécs-Budapest gazdasági háromszög kialakítását célozta. Ezzel mintegy a kisantant kiegészítésére került volna sor. Mivel Berlinből 1936 februárjában erős nyomást gyakoroltak a dunai államok kormányára, a terv gyorsan szétesett.²⁷

3.4. Újabb német tervek

Európa jövőjére vonatkozólag több német elképzelés látott napvilágot. Ezek mindegyike egy Németország által irányított új Európa volt. Más jellegű elképzelés volt, az a munka, ami 1943 májusában fejeződött be, amit egy év alatt végeztek el a „térkutatás” (európai nagytér) jegyében a stuttgart-hohenheimi professzor Dr. Paul Hesse vezetésével és a Stuttgarteri Külügyi Hivatal kiadásában a külföldön lévő Voksdeutsche Mittelstelle központi hivatalainak segítségével. A felmérés célja az volt, hogy felmérést végezzen a dunai-, illetve a Kárpát-medence térségben, hogy hogyan lehetséges válaszolni az európai térség kihívásaira, a termelés fokozására.²⁸

4. Hantos elképzelései

4.1. Hantos művei

Hantos Elemér a közép-európai összefogást több művében és több területen kifejtette. Felismerései közül az egyik legérdekesebb, hogy Közép-Európában létezik a kulturális egymásra-utaltság.²⁹ Közép-Európa népeinek egymáshoz közelítése fontos volt Hantos elképzelésében, ezért kellett létre hozni a Közép-Európa Intézeteket. A háborúban a központi hatalmak vereségével a politikai rendszer bukása magával rántotta a gazdasági rendszert is, ezt kell most Hantos szerint újjáépíteni, ehhez jó eszköz az új, kulturális alapokra helyezésük. Ezt a feladatot szánta többek között az általa is alapított Mitteleuropäischer Wirtschaftstag-nak is. A hantosi koncepció mindemellett strukturálta a közép-európai gazdasági problémákat, és ezeket részletesen kidolgozta.

A gazdasági szektorok szerepét elemezve Hantos arra a következtetésre jut, hogy az ipar az a szektor, amelyben a termelési tényezők legoptimálisabb kihasználásának érdekében a politikát megkerülve is lehet eredményt elérni.³⁰ Az egyes ter-

melési ágakban a vállalatok együttműködése képes lehet biztosítani, hogy legyen remény megoldani az értékesítési problémákat.

Hantos szerint Közép-Európának a saját útját kell követnie az iparpolitikában, és ez nem más, mint a kartellek, konszernek és trösztök alapítása.³¹ A kisállamok közötti vámháborúk lecsitítására ez az egyetlen lehetőség, valamint ezzel a módszerrel lehetne szó az alacsony szinten megragadt termelékenység felfuttatására, valamint az értékesítési lehetőségeknek is rengeteg új távlatot lehetne nyitni az együttműködéssel.

Az egykori monarchia egységes gazdasági térségének szétverése a mezőgazdaságot, mint gazdasági szektort rendkívüli módon megviselte. A mintegy 12 évnyi izoláció – írja Hantos 1931-ben – abszolút sikertelenségbe torkollott.³² Az együttműködés és a Németországhoz való viszony kérdésében tapasztalható ambivalencia végigkíséri a korszakunkat. A régió egészét nézve azonban nagyon biztatóak lennének a kilátások. A kereslet és a kínálat viszonylagos egyensúlyban lenne és önmagát ellátni képes térség elkezdhetne sokkal sikeresebben a külpiacok felé fordulni. Rengeteg minden változott a háború vége óta.

A kereskedelempolitika területén Hantos szerint az új határok mintegy 100 évvel azelőtti szintre süllyesztették a kereskedelempolitikai együttműködést.³³ Az első lépés természetesen az élelmiszerellátás biztosítása kell, hogy legyen, amit csak kereskedelemmel lehet biztosítani. A korábban már említett és a békeszerződésekben is előírányzott kompenzációs szerződések a kontingensek meghatározásával a mennyiségeket is szeretnék volna szabályozni.

Fontos helyen szerepel a hantosi elméletben a közlekedési rendszerekben kialakult káosz vizsgálata. Rendkívül fontos, hogy a háború előtt egyezmények és intézmények hosszú sora biztosította egész Közép-Európában a szabad közlekedést, legyen szó akár személyekről, akár áruforgalomról. A békeszerződésekkel szétaprózott korábban egységes gazdasági térségben drasztikusan megemelkedtek a szállítást, illetve utazást gátló tényezők, határok, és előírások. A kisállami szuverenitás-féltés ezen a területen is megtette a hatását, szinte megbénítva a korábban jól működő rendszert.³⁴

Mint látható tehát, jóval egyszerűbb itt elkezdni az együttműködést, mint a kereskedelempolitikában, ezen kívül ezzel a kérdéskörrel ugyanúgy a gyökereihez hatolunk a problémának, hiszen a közlekedéspolitikai eszközeit is fel lehet használni protekcionista célokra. Az új államokban hiányoznak a közlekedési rendszer megfelelő alapjai, burjánzanak a vámakadályok. Az egykori egységes közlekedési rendszert teljesen szétverték a békeszerződések, például az egykori egységes vasút helyén ma hat különböző nemzeti vasúttársaság osztozik.

Hantosnál folyamatosan, minden művében visszatérő gondolat ez, az egykor egységes nagyterg gazdaság mai szétforgácsoltsága, ami minden bajunk okozója (értsd: a közép-európai népek közösségének) Visszatérve a bélyegekre a minták hasonlatossága, illetve a „Mitteleuropäische Postvereine” majdani közös logóját gondolta Hantos a megfelelő összetartozást megtartó jeleknek.³⁵ Ebben a koncep-

cióban tehát ugyanúgy lenne helye a nemzeti jelképek megjelenítésének, mint a közös értékek hangsúlyozásának.

Még a háború alatt megjelent írásában³⁶ is oldalakon keresztül elemzi, hogy milyen szerepet játszottak egyes jegybankok a háború első hónapjaiban, hatékony politikájukkal előteremtve az anyagi bázist a harcoló alakulatoknak. Példaként a francia jegybank kiemelkedő tevékenységét emeli ki, ami már az 1870-71-es Poroszországgal vívott háború idején is híres volt hadibank mivoltáról. Hantos több helyen is megjegyzi műveiben, hogy a kialakult gazdasági világválság legfőbb okának ezt az állami beavatkozást tartja, amely szélességében és elterjedtségében a gazdasági minden szegmensét szeretne volna irányítani.³⁷

Az 1922-es genovai pénzügyi konferencia már szeretné megteremteni az együttműködés valamilyen formáját. Akkoriban már csak az Egyesült Államok maradt az egyetlen ország, amely ragaszkodott valutájának az aranyhoz való rögzítettségéhez, később jó páran visszatérnek erre a rendszerre, ahogy azt már egy korábbi fejezetben ismertettük, ez azonban nem számít majd végleges visszarendezésnek.³⁸

Ahogy azt már korábban láttuk, a békeszerződések kizárólag a győztesek akaratát és érdekeit vették figyelembe, így került sor a Hantos által annyit kritizált legnagyobb kedvezmény elvének a bevezetésére. Ezt tisztán hatalompolitikai megfontolások vezették, ám mivel az egész nemzetközi rendszert csak a fegyverek tartották össze, és némely államok épphogy annak destabilizálásában voltak érdekeltek, így természetes reakció volt mindenféle francia, brit, vagy éppen amerikai várakozással ellentétben a protekciónizmus bevezetése. Hantos egy már korábban idézett művében pontosan felhívta ennek a veszélyére a figyelmet már 1915-ben: „A háború közgazdasági tapasztalatai minden országot arra fogják ösztönözni, hogy a saját szükségletei kielégítéséről önmaga gondoskadjék.”³⁹

Már nagyon hamar sikerült ugyan felismerni a behozatali és kiviteli korlátozások gátló és fenntarthatatlan hatásait, lásd például az 1921-es Portoroz-ban megrendezett konferencia esetében. A legnagyobb problémát megint csak a kisállamok okozták. Míg ugyanis Németország kész lett volna már az 1922-es genovai konferencián leépíteni a hasonló akadályokat, addig a Kisantant államai minden ilyen javaslatot szuverenitásuk ellen hatónak vélték és nem is voltak hajlandóak tárgyalni róla.⁴⁰ Sok mindent ez ellen tenni nem lehetett, hiszen a békeszerződésekben is⁴¹ kizárólag a wilsoni szabad kereskedelem eszméinek paródiáját próbálta meg megvalósítani azzal, hogy öt évig biztosította volna a kölcsönös preferenciákat az utódállamoknak. Elég azonban csak arra utalnunk, hogy a nemzeti valuták megerősítése mindenhol első számú cél volt, ez a tény szinte azonnal megvalósíthatatlanná tette az ilyen elveket. A Népszövetség kezdeményezései is egy komplex nemzetközi gazdasági szervezetre minden egyes alkalommal megbuktak az önellátásra törekvés akadályain.⁴²

Hantos szerint az első lépés a helyzet megoldása felé itt is a gazdasági együttműködések felszabadítása a nyomasztó állami beavatkozástól. Ez azért lenne sze-

rinte célravezető, mert az évszázados kereskedelmi kapcsolatok nyomán a gazdasági kulcsszereplők között baráti viszony, illetve érdekegyezőség áll fenn, amit megfojt az állami politika.⁴³

4.2. A gazdasági világföderáció eszméje

Hantos Elemér munkásságának az egyik legfőbb célja a közép-európai népek közötti békés együttműködés megteremtése volt. Ennek érdekében memorandumot terjesztett a világgazdasági konferencia elé a közép-európai helyzetről. Ezen művében a világgazdasági föderáció eszméjéből indult ki. Ez azt jelenti, hogy a gazdaságot is a legkisebb sejtektől kiindulva racionálisan és föderalista módon kell felépíteni. A gazdasági szervezésnél pedig azt a célt kell követni, hogy a gazdaság ne a világ népeinek a kirablását és egyeseknek a meggazdagodását, vagy a háborús célokat szolgálja, hanem elégítse ki a világ népeinek alapvető szükségleteit. A gazdasági béke a világgazdasági szolidaritás eszméjén nyugszik, mely szükségyszerűen fel kell, hogy váltsa a nemzetközi kereskedelem szabadságát és a gazdasági érdekekért folytatott háborúkat.

A háború utáni közép-európai helyzetet válságosnak tartja, mivel a háború előtti gazdasági egység megbomlott a Habsburg Monarchia összeomlása után. Hangsúlyozza, hogy – a hiedelmektől eltérően – a világgazdasági problémák egyik oka éppen a közép-európai gazdasági helyzetben keresendő.

4.3. Nemzetek gazdasági szövetsége: a világgazdaság és a Nemzetek Szövetsége

Hantos Elemér értekezést írt a világgazdaság és a Népszövetség kapcsolatáról is. Művének alap gondolata, hogy a világon nem lesz tartós béke mindaddig, amíg annak a gazdasági feltételeit meg nem teremtik. Szerinte a világbéke és a civilizáció fennmaradásának a feltétele a gazdasági együttműködés. Mivel a gazdasági és a politikai problémák szorosan összefüggnek, ezért a Népszövetségnek komolyan kellene foglalkoznia a gazdasággal.

Közép-Európa gazdasági újjászervezése. Arról, hogy pontosan hogyan képzei el Közép-Európa gazdasági újjászervezését egy tervezetet ír „L'Europe Central (Une nouvelle organisation économique)” címmel 1932-ben. A tervezet 'Mémoire sur une nouvelle organisation économique de l'Europe Central' címmel a Népszövetség európai egység ügyével foglalkozó bizottságában lett előterjesztve. Hantos az alábbi négy pilléren:

- 1). kereskedelempolitika,
- 2). iparpolitika,
- 3). mezőgazdasági politika,
- 4). közlekedési és szállítási politika

nyugvó közép-európai gazdasági szisztéma kialakítására tesz javaslatot. Nézzük ezt meg részletesen:

Kereskedelempolitika: Ha például a közép-európai államok egy multilaterális egyezményt kötnének a gazdasági és a vámügyi szövetségről ez egész Európa politikai-gazdasági újjászervezése számára a legkedvezőbb megoldás lenne. Így újjáéledne egy történelmileg már kialakult közösség, az új államok nem hanyatlának tovább és visszaállna Ausztria régi közvetítő szerepe.

Az iparpolitika: Gazdasági csoportosulásokat – kartellek, konzorciumok, trösztök – kell létrehozni. Így legyőzhetőek azok a gazdasági nehézségek, amelyeket a kis állami területek okoznak; nemzetközi ipari egyezmények kötése útján legyőzhető a gazdasági erők szétforgácsoltsága. A kartell-politika a vámpolitika és a gazdasági jog terén is együttműködést követel.

Mezőgazdasági politika: A mezőgazdasági krízist nem oldja meg a termelés csökkentése, a vámtarifák emelése és a szubvenciók politikája. Ez csakis a nyereséges és veszteséges országok közötti kereskedelmi és gazdasági együttműködés megteremtésével lehetséges: létre kell hozni a kereskedelmi együttműködést a mezőgazdasági termékek területén. Fontos lenne megfelelő vámkedvezményi és kölcsönkedvezményi szisztémát kialakítani.

Közlekedés és szállítási politika: Leküzdésük érdekében fejleszteni kell a vasút-hálózatot; azonos tarifákat kell meghonosítani egész Közép-Európa területén; meg kell szervezni a folyami hajózás, a posta és a telefonhálózat terén való együttműködést. Szükség lenne például a közép-európai postai unióra is.⁴⁴

5. Összegzés

Hantos elképzelései haladó gondolatokat tükröztek, és realista ajánlatot adtak Közép-Európa államai számára. De az elképzelés időzítése nem volt jó időpontban, hiszen az új nemzetállamok elkülönülési vágya nehezítette annak megvalósítását. Más integrációs kísérletek is napvilágot láttak, melyek gyengítették a folyamatot.

Hantos felismerése, ajánlata a korábbi beidegződésektől való megszabadulás lehetséges alternatíva volt a gyötört közép-európai nemzetek számára. Hantos Elemér előfutára volt annak a szellemnek, amely az együttélés lehetséges útját mutatja, és már nemcsak Közép-Európa, hanem egész Európa számára: azt hangsúlyozni, ami összeköt, és nem azt, ami szétválaszt.

JEGYZETEK

1. Szávai Ferenc (2007): A bányatárpénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József szerk. (2007). A magyar bányaegészségügy története. Budapest: Argumentum Kiadó. 94-114.old; Gulyás László (2005/a): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17-25. old.
2. Szávai Ferenc (2007): A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások. In: Dévényi Anna, Rab Virág szerk.(2007). Receptek válságra: Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. 158-178. old.
3. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pannonia Könyvek. Pécs.
4. Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (2009/a): Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 101-112.old.
5. Lásd továbbá erre a témára: Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete 1920-1945: A politikai háttér; Pénzügyek, ipar, közlekedés. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. 198 p. Szeged: JATE Press. 113-124. old.
6. Berend T. Iván-Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 263-270. old; és 294 old.
7. Szarka László (2004): Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest. 10-38. old.
8. Csehszlovákia problematikájáról lásd Gulyás László (2005/b): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 68-80. old. Továbbá Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129-145. old.
9. Az első jugoszláv állam problematikájáról Gulyás (2005/b) 81-93. old.. Továbbá Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old.
10. Szarka László (2004) 23. old.
11. Zsugyel János (2009): Hantos Elemér útja a nagytér-gazdaság eszméjétől a közép-európai országok átfogó együttműködésének gondolatáig. Polgári Szemle 2009. december – 5. évfolyam, 6. szám, továbbá Németh István: Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években. www.grotius.hu/.../2011_160_nemeth_istvan_hantos_elemer_kozep-eur...
12. Ezekről lásd bővebben Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 145-150. old.

- Továbbá Gulyás László (2015/a): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 9-22. old.
13. Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 209-216. old. Továbbá Gulyás László (2015/b): Beneš 1931. évi terve és a magyar külpolitika. Közép-Európai Közlemények 2015/1. szám (No28) 101-109. old.
 14. Erről bővebben lásd Gulyás László (2011): A kisantant története 1920-1938. Rubicon 2011/2. szám 68-77. old.
 15. Kövics Emma (1992): Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933. Budapest. 51-52. old.
 16. Gyarmati György (1997): A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozásai a magyar politikai gondolkozásban, 1920-1944. Limes. 1997/2. szám 43. old.
 17. Gyarmati (1997) 47. old; Vizi László Tamás (2012): Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejeztek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. In: Simon János szerk. (2012): Civil társadalom és érdekképviselet Közép-Európában. L'Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest. 17-33. old.
 18. Kövics (1992) 53-54. old.
 19. Gratz Gusztáv (1995): Az Osztrák-Magyar Monarchia felosztásának körülményei. 1943. december 10-én. Közli: Gyarmati György. Történelmi Szemle XXXVII (1995) 1. szám
 20. Kövics (1992) 55-56. old.
 21. Németh István (2001): Európa tervek 1300-1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest. 217-220. old.
 22. Matis Herbert (1995): Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“. In: Mitteleuropa-Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar. Wien. 229-256. old.
 23. Kövics (1992) 211-216. old.
 24. Németh (2001) 374-375. old.
 25. Herbert (1995) 238-247. old; Vizi László Tamás (2009): Attempts at Cooperation in the Danube-Basin in the First Half of the 1930s. In: Glavanovics Andrea, Dr. Szele Bálint szerk. (2006): Közép-Európa: Transzfer és dialógus. A Budapest Fórum Nemzetközi konferenciája Fürstenfeld, 2006. szeptember 30. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 341-351. old.
 26. Erről bővebben lásd Gulyás László-Tóth István (2006): Hodza Milán Közép-Európai terve. AETAS. 2006/1. szám 109-119. old; Gulyás László-Tóth István (2009): Madarská percepcia prvého stredoeurópskeho planu Milana Hodzu. Historicky Casopis 57 3/2009. 551-563. old.
 27. Jančík Drahomír & Matis Herbert (1996): „Eine neue Wirtschaftsordnung für Mitteleuropa...“ Mitteleuropäische Wirtschaftskonzeptionen in der Zwischenkriegszeit. In: Teichova, Alice – Matis, Herbert: (Hrsg.) Österreich und die

- Tschechoslowakei 1918-1939. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit. Wien-Köln-Weimar. 329-388.
28. Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung,, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch). Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart, dieses Kartenwerk traegt die Nummer 43 der Gesamtauflage.
 29. Hantos Elemér (1926): Das Kulturproblem in Mitteleuropa Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart.
 30. Hantos Elemér (1928): Die Weltwirtschaftskonferenz – Probleme und Ergebnisse G.A. Gloeckner Verlagsbuchhandlung. Leipzig. 155. old.
 31. Hantos Elemér (1931/a): Mitteleuropäische Kartelle im Dienste des industriellen Zusammenschlusses Berlin, Organisation Verlagsgesellschaft. 9. old.
 32. Hantos Elemér (1931/b): Das Mitteleuropäische Agrarproblem und seine Lösung Organisation Verlagsgesellschaft, Berlin. 10. old.
 33. Hantos Elemér (1925): Die Handelspolitik in Mitteleuropa Verlag von Gustav Fischer. Jena. 1. old
 34. Hantos (1928) 144-145. old.
 35. Hantos Elemér (1929): Mitteleuropäischer Postverein Wilhelm Braumüller Universität Verlagsbuchhandlung, Wien-Leipzig. 82. old
 36. Hantos Elemér (1915): A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai Budapest. Benkő Gyula könyvkereskedés. 65-68. old.
 37. Hantos Elemér (1935) Die Neuordnung des Donauraumes Berlin, Heymanns. 21. old.
 38. Hantos Elemér (1928) 152. old.
 39. Hantos Elemér (1915) 31. old.
 40. Hantos (1925) 80. old.
 41. Saint-Germain-i szerződés 222. paragrafus, illetve a trianoni szerződés 205. paragrafus.
 42. Hantos (1925) 82. old.
 43. Hantos (1925) 85. old.
 44. Bóka Éva (2011): Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában 1849-1945. Dialóg Campus Kiadó. Uni Könyvek. Budapest-Pécs. 100-106. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berend T. Iván-Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Bóka Éva (2011): Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában 1849-1945. Dialóg Campus Kiadó. Uni Könyvek. Budapest-Pécs.
- Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung,, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch). Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart, dieses Kartenwerk traegt die Nummer 43 der Gesamtauflage.
- Gulyás László (2005/a): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17-25. old.
- Gulyás László (2005/b): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129-145. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László-Tóth István (2006): Hodža Milán Közép-Európai terve. AETAS. 2006/1. szám 109-119. old.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (2009/a): Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 101-112.old.
- Gulyás László-Tóth István (2009/c): Madarská percepcia prvého stredoeurópskeho planu Milana Hodžu. Historicky Casopis 57 3/2009. 551-563. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old.
- Gulyás László (2011): A kisantant története 1920-1938. Rubicon 2011/2. szám 68-77. old.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015/a): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015/b): Beneš 1931. évi terve és a magyar külpolitika. Közép-Európai Közlemények 2015/1. szám (No28) 101-109. old.

- Gratz Gusztáv (1995): Az Osztrák-Magyar Monarchia felosztásának körülményei. 1943. december 10-én. Közli: Gyarmati György. Történelmi Szemle XXXVII (1995) 1.
- Gyarmati György (1997): A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozásai a magyar politikai gondolkozásban, 1920-1944. Limes. X. évf. 28. szám. 1997/2.
- Hantos Elemér (1915): A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai. Benkő Gyula könyvkereskedés. Budapest.
- Hantos Elemér (1925): Die Handelspolitik in Mitteleuropa Verlag von Gustav Fischer. Jena.
- Hantos Elemér (1926): Das Kulturproblem in Mitteleuropa Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart.
- Hantos Elemér: Das Mitteleuropäische Agrarproblem und seine Lösung Organisation Verlagsgesellschaft. Berlin.
- Hantos Elemér (1928): Die Weltwirtschaftskonferenz – Probleme und Ergebnisse G.A. Gloeckner Verlagsbuchhandlung. Leipzig.
- Hantos Elemér (1929): Mitteleuropäischer Postverein Wilhelm Braumüller Universität Verlagsbuchhandlung, Wien-Leipzig.
- Hantos Elemér (1931/a): Mitteleuropäische Kartelle im Dienste des industriellen Zusammenschlusses Berlin, Organisation Verlagsgesellschaft.
- Hantos Elemér (1931/b): Mitteleuropäische Kartelle im Dienste des industriellen Zusammenschlusses Berlin. Organisation Verlagsgesellschaft.
- Hantos Elemér (1935): Die Neuordnung des Donauraumes. Heymanns. Berlin.
- Jančík Drahomír & Matis Herbert (1996): „Eine neue Wirtschaftsordnung für Mitteleuropa...“ Mitteleuropäische Wirtschaftskonzeptionen in der Zwischenkriegszeit. In: Teichova, Alice – Matis, Herbert: (Hrsg.) Österreich und die Tschechoslowakei 1918-1939. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit. Wien-Köln-Weimar. S. 329-388. old.
- Kövics Emma (1992): Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933. Budapest.
- Matis Herbert: Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“. In: Mitteleuropa-Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar. Wien. 229-256. old.
- Németh István (2001): Európa tervek 1300-1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest.
- Németh István (2011): Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években. www.grotius.hu/.../2011_160_nemeth_istvan_hantos_elemer_kozep-eur...
- Szarka László (2004): Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest. 10-38. old.
- Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József (szerk.). A magyar bányaegészségügy története. Argumentum Kiadó. Budapest. 94-114.old.
- Szávai Ferenc (2007): A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások. In: Dévényi Anna, Rab Virág (szerk.). Receptek válságra: Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. Pécs. 158-178. old.

- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pannonia Könyvek. Pécs.
- Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete 1920-1945: A politikai háttér; Pénzügyek, ipar, közlekedés. In: Gulyás László (szerk.). A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press. Szeged. 113-124. old.
- Vizi László Tamás (2009): Attempts at Cooperation in the Danube-Basin in the First Half of the 1930s. In: Glavanovics Andrea, Dr. Szele Bálint szerk. (2006): Közép-Európa: Transzfer és dialógus. A Budapest Fórum Nemzetközi konferenciája Fürstenfeld, 2006. szeptember 30. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 341-351. old.
- Vizi László Tamás (2012): Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejeztek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. In: Simon János szerk. (2012): Civil társadalom és érdekképviselés Közép-Európában. L'Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest. 17-33. old.
- Zsugyel János (2009): Hantos Elemér útja a nagyter-gazdaság eszméjétől a közép-európai országok átfogó együttműködésének gondolatáig. Polgári Szemle 2009. december – 5. évfolyam, 6. szám.